

Шодмонов Ш.,Тошкент давлат иқтисодиёт университети
«Иқтисодиёт назарияси» кафедраси
профессори, иқтисод фанлари доктори

ҚЎШИМЧА МАҲСУЛОТ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТНИНГ МЕЗОНИ ВА МАНБАИ СИФАТИДА

ШОДМОНОВ Ш. ҚЎШИМЧА МАҲСУЛОТ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТНИНГ МЕЗОНИ ВА МАНБАИ СИФАТИДА

Мақолада замон ва макон чегараларини писанд қилмай, ҳамма замонлар, мамлакатлар ва ижтимоий тизимларда мавжуд бўладиган, лекин ҳаммага ҳам ўз сирини ошкор қилавермайдиган, кўпгина олимлар тортишуви ва мунозараларига сабаб бўлган иқтисодиётнинг бир муҳим, сирли, чигал тугуни, яъни қўшимча маҳсулот муаммоси ҳақида гап юритилади. Бунда қўшимча маҳсулотнинг мазмуни, ҳаракат шакллари, массаси, нормаси, таркибий қисмлари, унинг иқтисодий тараққиёт манбаи эканлиги каби масалаларни ёритишга ҳаракат қилинди.

Таянч иборалар: иқтисодий тараққиёт, соф маҳсулот, зарурий маҳсулот, қўшимча маҳсулот, қўшимча маҳсулот нормаси, янги техника ва технология.

ШАДМАНОВ Ш. ПРИБАВОЧНЫЙ ПРОДУКТ КАК КРИТЕРИЙ И ИСТОЧНИК ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Статья рассматривает важную, тайную, но запутанную проблему прибавочного продукта, которая существует во всех временах, странах и социальных строях, не зная ограничения времени и места, но не всегда и не всем раскрывающая свой секрет и ставшая причиной многих споров и дискуссий экономистов. Здесь рассматривается суть прибавочного продукта, формы её движения, её масса, норма и составляющие её части, а также раскрывается то, что она является источником развития.

Ключевые слова: экономическое развитие, чистый продукт, необходимый продукт, прибавочный продукт, норма прибавочного продукта, новая техника и технологии.

SHODMONOV SH. ADDITIONAL VALUE AS MEASURE AND SOURCE OF ECONOMIC DEVELOPMENT

The article discusses about important, secret, but complicated issue of additional value, which is present in all times, countries and social systems, without any time and place limits, but not always revealing its secret and which has been the reason of many disputes and discussions of economists. The article reveals the essence of additional value, its forms, mass, norms, and components. Besides this the article explains that additional value is the source of economic development.

Keywords: economic development, pure product, indispensable product, additional product, rate of additional product, new technique and technology.

Кишилик жамиятининг тараққиёти инсоннинг яратувчанлик роли ортиб бориши, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ҳамда иқтисодий муносабатларнинг такомиллашуви орқали намоён бўлади. Лекин «Бу тараққиёт даражаси нима билан ўлчанади? Унинг аниқ бир мезони борми?» деган саволга ҳозиргача аниқ бир тўхтамга келингани йўқ.

Ҳозирги кунда Президентимиз томонидан мамлакатни модернизациялаш, диверсификациялаш, техника ва технологияларни узлуксиз янгилаб бориш ички имконият ва захираларни излаб топиш асосида иқтисодиётни ҳар томонлама барқарор ривожлантириш асосий вазифа қилиб қўйилган. Муҳтарам Президентимиз ўзларининг маърузаларидан бирида бундай тараққиётга эришишнинг муҳим йўналиши сифатида «юқори қўшимча қийматга эга маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг ҳажми ва турини кенгайтириб бориш зарур»лигини таъкидлаб ўтган¹. Бундай шароитда иқтисодий тараққиётнинг асосий мезонини белгилаб олиш муҳимдир. Кўплаб фалсафий, тарихий ва иқтисодий адабиётларни ўрганиш, кўп йиллик реал иқтисодий ҳаётни таҳлил қилиш ва кузатиш асосида айтишимиз мумкинки, мазкур ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг моддий асоси бўлиб жамият томонидан яратилаётган соф маҳсулот, янада аниқроқ қилиб айтиладиган бўлса, унинг таркибий бир қисми бўлган қўшимча маҳсулот ҳажми ва меъёрининг ўсиши ҳисобланади.

Қўшимча маҳсулот иқтисодиёт назарияси фанининг марказий бўғинларидан бири ҳисобланиб, шунчаки бир иқтисодий кате-

гория бўлиб қолмасдан, балки жамият тараққиётининг асоси, унинг ривожланиш даражасини кўрсатиб ва изоҳлаб берувчи, ўзининг ривожланиши орқали ижтимоий маҳсулотнинг яратилиши, тақсимланиши ва истеъмол қилиниши жараёнларининг тараққиёт даражасини акс эттирувчи муҳим марказий тугунлардан ҳисобланади. Қўшимча маҳсулотнинг пайдо бўлиши билан инсониятнинг нафақат яшаб қолиши, балки тараққий этиши учун моддий асос яратилди. Минг йиллар давомида қўшимча меҳнат миқдори ва бинобарин қўшимча маҳсулот ҳажмини оширишга бўлган хатти-ҳаракатлар, уринишлар пировардида турли элатлар ва мамлакатларнинг иқтисодий жиҳатдан ривожланиши, аста-секинлик билан бўлса-да инсон эркинлигининг шаклланишига, аҳоли турмуш даражасининг ошишига олиб келди.

Бироқ, ўз ўрнида таъкидлаш лозимки, иқтисодий тизимларнинг ўзгаришидаги баъзи бир ҳолатлар ҳамда объектив иқтисодий ҳодиса ва жараёнларнинг моҳиятига юзаки субъектив ёндашувлар, қўшимча маҳсулотнинг умумиқтисодий категория эканлигини унутиш, уни қўшимча қиймат шаклида тасаввур қилиб, фақат капитализмга хос деган ноўрин тасаввурлар тўғрисида қўшимча маҳсулотнинг мазмуни, унинг объектив асослари, амал қилиш шакллари тўғрисидаги назарий тадқиқотлар маълум даражада чекланиб қолди. Бу эса нафақат фанда, балки иқтисодий ривожланиш амалиётида ҳам тараққиётнинг реал асоси тўғрисидаги тасаввурлар, фойда, рента, фоиз, солиқлар каби муҳим молиявий кўрсаткичларнинг ишлаб чиқариш жараёнидаги асл манбаларини тушунишга

¹ Каримов И.А. Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир. / Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. // «Халқ сўзи», 2016 йил 16 январь.

салбий тўсиқ сифатида таъсир кўрсатди. Амалиётда эса қўшимча маҳсулот массаси ва нормасини аниқлашга, уларни кўпайтириш омиллари ва йўлларини топишга ҳаракат қилинмади. Масаланинг энг ёмон томони шундаки, қўшимча маҳсулот етарли даражада ўрганилмаётганлиги туфайли кўпгина кишилар қўшимча қиймат, қўшилган қиймат ва қўшимча маҳсулот каби алоҳида иқтисодий тушунчаларни бир хил синоним тушунча деб қараб, чалкашликларга йўл қўймоқда. Ҳолбуки, улар орасида сифат ва миқдор жиҳатдан жуда катта фарқлар бўлиб, улар алоҳида-алоҳида тушунчалардир.

Қўшимча маҳсулот иқтисодиёт назарияси фанининг марказий бўғини сифатида доимо кишиларни қизиқтириб келган. Кишилиқ жамияти тараққиётининг қулдорлик, феодализм ва капитализм деб аталмиш босқичларида қўшимча маҳсулотнинг мавжудлиги ҳақида ҳеч ким мунозара қилмади.

Собиқ социалистик жамиятида кўпгина иқтисодчилар қўшимча қийматни фақат хусусий мулкчилик даврига хос деб тушуниб, ижтимоий мулк мавжуд бўлган даврда у бўлмади, амал қилмади, деб келганлар. Улар бу тушунчаларнинг умумиқтисодий категория сифатида моддий асоси ҳар доим сақланиб қолиши ва уларнинг ижтимоий шакли ўзгаришини ҳали тушуниб етмаган эдилар. Лекин улар ўша даврдаги корхоналар олаётган фойда, маҳсулотнинг қайси қисми эканлиги, фойда, фоиз, солиқ, рента каби юзаки кўриниб турадиган даромадларнинг манбаи нима эканлиги, давлат бошқаруви, мудофаа, таълим, фан-маданият учун зарур маблағлар каердан олиниши, бу маблағларнинг туб манбаи нимадан иборат эканлигини тушунириб бера олмаган эдилар. Ушбу масаланинг назарий жиҳатдан аниқланиши зарурияти кучайиб боргани туфайли 1965 йиллардан кейингина зарурий ва қўшимча маҳсулот тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар иқтисодий адабиётларда пайдо бўла бош-

лади, иқтисодчиларга тушунтирила бошланди. Ҳозир, бозор иқтисодиёти даврида ҳам бу тушунчаларни рад қилувчи кишилар анчагина топилади.

Лекин бундай иқтисодчилар мулкдорлар ва тадбиркорлар олаётган фойда, фоиз, дивиденд даромадлари, давлат солиқлари, ер рентаси каби пул кўринишидаги даромадларнинг туб манбаи нима, улар қаерда ҳосил бўлади, миллий маҳсулот қайси қисмининг пулдаги кўриниши, деган саволга жавоб бера олмадилар. Фойда ва бошқа турли кўринишдаги даромадлар манбаини билмаслик нима учун товарларни ишлаб чиқарувчи корхоналар зарар кўради-ю, уни сотувчилар фойда кўради, деган саволларга ҳам жавоб беришда ожизликка олиб келади. Улар иқтисодий ходиса ва жараёнларнинг туб илдизига эътибор бермасдан, унинг юзаки томонларини ўрганиш билангина чекланиб қолган кўринади.

Қўшимча маҳсулот тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар «Иқтисодиёт назарияси» фани ривожининг узоқ тарихига бориб тақалади. Масалан, араб олими Ибн Холдун Абдураҳмон Абу Зайд ўзининг 1370 йилда ёзилган «Китоб-ул-ибар» («Ибротли мисоллар китоби»)да зарурий ва қўшимча маҳсулотнинг фарқига бориб, уларни ажратиб кўрсатишга ҳаракат қилган¹.

Кейинчалик физиократлар мактабининг асосчиси Ф.Кенэ ўзининг «Иқтисодий жадвал» асарида меркантилистлардан фарқли иқтисодий фанда олға қадам ташлаб, бойлик савдода ёки ташқи савдода кўпаймаслигини, у фақат ишлаб чиқаришда ўсиб кўпайиши, бойликнинг бу кўпайиши соф маҳсулот, айниқса қўшимча маҳсулот эвазига содир бўлишини кўрсатиб берди. Ф.Кенэ ишлаб чиқарилган маҳсулот билан қилинган харажатлар ўртасидаги фарқни, яъни қўшимча маҳсулотни соф маҳсулот деб атаган эди.

¹ Раззоқов А., Тошматов Ш., Урмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. – Т.: «Молия», 2002. –41-42-б.

Кейинчалик қўшимча қиймат назарияси А.Смит ва Д.Рикардолар томонидан анча батафсил ривожлантирилди. Улар янги қиймат ёлланма ишчилар томонидан яратилиши, ёлланма ишчининг иш вақти иккига бўлиниб, зарурий иш вақтида ўзи ва оиласини боқиш учун зарур бўлган қиймат яратиши, иш кунининг қолган қисми бўлган қўшимча иш вақтида эса мулк эгалари ўзлаштириб оладиган қўшимча қиймат яратилишини кўрсатиб берган эдилар¹.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти даврида Россияда 2000 йилдан кейинги йилларда нашр этилган қатор янги адабиётларда, жумладан: В.Я.Иохин, В.Б.Акулов, О.В.Акулова, Е.Ф.Борисовлар; Д.Д.Москвин, А.Г.Грязнова ва Т.В.Чечеловалар раҳбарлигида муаллифлар гуруҳи томонидан ёзилиб, нашр қилинган иқтисодиёт назарияси дарсликлари ва қўлланмаларида; шунингдек, В.П.Петровнинг «Стоимость денег. Экономический кризисы перепроизводства» китоби ва «О корректировке теории прибавочной стоимости» деган мақола-сида, Гюсиннинг «Стоимость, потребительная стоимость и потребительская стоимость» каби мақолаларида соф маҳсулотнинг таркибий қисмлари бўлмиш зарурий ва қўшимча қийматларнинг мазмуни, ҳосил бўлиш жараёнлари, қўшимча қиймат турлари, массаси ва нормаси, уларни кўпайтириш усуллари ҳақидаги масалалар қисман ёритилган².

Бу ва бошқа ҳозирги даврда чоп этилган кўпчилик адабиётларда ёзилганлардан кўриниб турибдики, асосан қўшимча маҳсулотнинг бир томонига, яъни қийматига эътибор берилган ва у қўшимча қиймат деб таърифланган. Холбуки, биз юқорида айтганимиздек, қўшимча қиймат

қўшимча маҳсулотнинг бир томони, яъни қиймат томони бўлиб, унинг нафлилик томони эътибордан четда қолдирилган. Холбуки, нафлилик бўлмаса, қиймат мавжуд бўлмайди. Лекин шуни таъкидлаш жойизки, қўшимча маҳсулотни ким қандай шаклда тушунишидан қатъий назар, у доимо мавжуд бўлиб, объектив умумиқтисодий категория сифатида олимлар томонидан тан олинган.

Қўшимча маҳсулотни рад қилиш ўрнига унинг мазмуни, таркибий қисмлари, юзаки кўриниб турган, яъни модификациялашган ҳаракат шакллари пухта ўрганиб, янада кўпайтириш ва тақсимланишини такомиллаштириш, ундан самарали фойдаланиш йўллари қидиришга куч сарфлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Қўшимча маҳсулот тўғрисидаги мана шу ва шунга ўхшаш чалкашликларга аниқлик киритиш ва унинг мамлақтимиз тараққиётининг асл манбаи эканлигини ўқувчилар, қизиқувчи кишиларга етказиш мақсадида ушбу мақолага қўл урилди.

Қўшимча маҳсулот муаммоси жуда катта масала бўлиб, биз бу бир кичик мақолада уни ҳар томонлама батафсил ёрита олмаймиз. Биз фақат қўшимча маҳсулотнинг келиб чиқиши, мазмуни, таркиби ва реал иқтисодий ҳаётдаги модификациялашган кўринишлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Бугунги кунда иқтисодиёт назарияси фанида қўшимча маҳсулот тўғрисидаги тадқиқотларни янада чуқурлаштириш, унинг яратилиши ва тақсимланиши механизмларини такомиллаштириш, турли модификациялашган шакллари иқтисодий табиатини ўрганиш долзарб аҳамият касб этади. Қўшимча маҳсулот мазмуни, унинг зарурлиги ва аҳамиятини тушуниш осонроқ бўлиши учун гапни ялпи ички маҳсулот таркибидан бошлаймиз. Ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулотнинг уч қисмга бўлиниши ва унинг ҳар бир қисмининг функционал вазифасини тушуниш учун ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жара-

¹ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов; Рикардо Д. «Начало политической экономии и налогового обложения». Антология экономической классики. – М., 1993. – С. 46, 199.

² Акулов В.Б., Акулова О.В. Экономическая теория. / Учебное пособие. – Петрозаводск: ПетрГУ, 2002. – С. 156.

ёнларининг кенгайган ҳолда узлуксиз такрорланиб туриши зарурлиги нуқтаи назаридан қараб чиқамиз.

Ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида турли жойларда, турли йўналишдаги корхоналарда, турли омилларнинг ҳаракати натижасида жуда кўп турдаги товарлар ва хизматлар массасидан иборат бўлган ялпи ички маҳсулот вужудга келади.

Шу яратилган жами товарлар ва хизматлар, яъни ялпи ички маҳсулотнинг йил давомидаги йиғиндиси мамлакат бўйича ишлаб чиқаришнинг умумий натижаси бўлиб ҳисобланади. Бу умумий натижа турли даврларда турлича ном билан юритилади. Масалан, собиқ совет мамлакатида жами ижтимоий маҳсулот (ЖИМ), айрим мамлакатларда ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) ва айрим мамлакатларда эса ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) деб юритилади. Ҳозирги даврда бизнинг мамлакатимизда йиллик маҳсулот ЯИМ деб юритилади.

Ишлаб чиқариш жараёнини тўхтовсиз давом эттириш, узлуксиз такрорлаб туриш учун, биринчидан, истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситаларини фақат қиймат ҳолидагина эмас, балки уни моддий буюм шаклида ҳам қайта тиклаш зарур. Бунинг учун албатта яратилган маҳсулот таркибида маълум миқдорда ишлаб чиқариш воситалари натурал шаклда мавжуд бўлиши керак. Иккинчидан, ишчи кучининг қайта тикланиши учун мулк эгалари ва тадбиркорларнинг шахсий истеъмоли учун яратилган маҳсулот таркибида зарур истеъмол буюмлари мавжуд бўлиши шарт. Шунинг учун ҳам моддий маҳсулотлар икки тоифа товар маҳсулоти: ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмлари шаклида мавжуд бўлади, бу эса ўз навбатида, ишлаб чиқариш икки йирик бўлинмадан: ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмлари ишлаб чиқарувчи бўлинмалардан иборат бўлиб, улар ўртасида товар айирбошлаш бўлиб туришини тақозо этади. Ундан ташқари жуда кўп корхона ва ташкилотлар ишлаб чиқариш жараёнига ва аҳолига

турли-туман хизмат кўрсатиш билан шуғулланадики, улар меҳнатининг натижаси нафли хизматлар ва уларда мужассамлашган қийматларда намоён бўлади. Бу эса миллий маҳсулотнинг муҳим қисми турли хил хизматлардан иборат эканлигини кўрсатади. Шундай қилиб, йил давомида мамлакатда яратилган ялпи ички маҳсулот натурал нафлилик жиҳатидан уч қисмдан: ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол буюмлари ва турли хил хизматлардан иборат бўлади.

Йил давомида ишлаб чиқарилган товар ва хизматларни, яъни миллий маҳсулотни бундай учта кўринишга бўлиб ўрганиш ва билиш муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эгадир. Чунки уларнинг ҳар бир қисмининг функционал вазифаси ва объектив зарурлиги ойдинлашади ва маҳсулотлар ҳар бир тури бўйича талаб ва таклифлар ўрганилиб, талабга яраша ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш имконини беради.

Яратилган маҳсулот фақатгина натурал жиҳатдан эмас, балки қиймат жиҳатдан ҳам ҳисобга олинади ва унинг қиймат таркиби ўрганилиб таҳлил қилинади.

Яратилган маҳсулот қиймат жиҳатдан ҳам уч қисмдан иборат бўлади:

1) ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситалари (И.В.) қийматининг янги маҳсулотга ўтган қисми;

2) янгидан вужудга келтирилган соф маҳсулотнинг бир қисми, яъни ишчиларга тегишли қисми – зарурий маҳсулот (З.М.) қиймати;

3) янгидан вужудга келтирилган маҳсулотнинг мулкдорлар, тадбиркорлар ва жамият учун ишлаб чиқарилган қўшимча маҳсулот (Қ.М.) қиймати.

Бошқача қилиб айтганда, йил давомида яратилган ЯИМнинг қиймати олдинги ишлаб чиқариш жараёнларида яратилиб, ушбу ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнида истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситаларининг қийматидан ҳамда шу ишлаб чиқариш жараёнида яратилган янги қийматдан иборатдир. Ишлаб чиқа-

ришнинг узлуксиз давом этиши ва ривожланиши учун истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситалари ҳар хил асбоб-ускуналар, хом ашё, ёқилғи ва бошқа ёрдамчи материаллар ўрнини тўлдириб, қайта тиклаб турилиши талаб қилинади. Бунинг учун йил давомида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг бир қисмидан уларни қайта тиклаш учун фойдаланилади. Яратилган маҳсулот қийматидан истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситалари қиймати чегириб ташланса, қолган қисми соф маҳсулот қийматидан иборат бўлади. Демак, соф маҳсулот бевосита ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишда банд бўлган менежерлар, ишчилар, деҳқонлар, муҳандислар, техник ходимлар, ҳунармандлар, касаначилар, тикувчилар, чеварлар ва бошқаларнинг янгидан сарф қилинган меҳнати билан яратилган зарурий ва қўшимча маҳсулот қийматидан иборатдир.

Ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксиз кенгайган ҳолда такрорланиб туриш зарурлиги нафақат истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситаларининг доимий равишда қопланиб, яна янгиланиб туришини, балки ишлаб чиқаришда қатнашаётган ишчи кучини (бу ерда барча ишловчи ходимлар кўзда тутилади) ҳам такрор ишлаб чиқаришни тақозо этади. Шунинг учун ҳар қандай ижтимоий шароитда соф маҳсулотнинг бир қисми ишчи кучини тиклаш, шунингдек, унинг ўринбосарлари, яъни оиласи, фарзандлари ҳаётий фаолиятларини таъминлаш, уларни ўқитиб, замон талабига мос ишчи қилиб тайёрлаш учун сарфланади. Соф маҳсулотнинг бу қисми зарурий маҳсулот ҳисобланади. Зарурий маҳсулот ишчи меҳнатининг ижтимоий шаклидан қатъий назар, объектив равишда мавжуд бўлиб, ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришнинг моддий асоси бўлиб хизмат қилади. **Зарурий маҳсулот деб, ишчи ва хизматчилар иш вақтининг бир қисми бўлган зарурий иш вақтида зарурий меҳнат билан яратилган, ишчи кучини нормал ҳолатда сақлаш ва замон тала-**

бига мос равишда қайта тиклаш учун зарур бўлган маҳсулотга айтилади. Бунга келгуси авлод ишчиларини етиштириш, яъни ишчиларнинг оиласи ва фарзандларини ўқитиш, тарбиялаш учун зарур бўлган маҳсулот ҳам киради.

Зарурий маҳсулот соф маҳсулотнинг муҳим қисми бўлиб, бевосита ишчи ва хизматчиларга тегишлидир.

Зарурий маҳсулот ўз ичига моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларидаги ишчи, хизматчилар ва улар оилаларининг ўзларининг жисмоний эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган ҳаётий воситалар фонди, шунингдек, ишчилар ҳамда жамият ишлаб чиқарувчи кучлари ривожига даражасига мос келувчи маълум сифатдаги ишчи кучига айланиши учун уларнинг фарзандларига таълим бериш ва тарбиялаш харажатларини олади. Бунда нафақат табиий ва жисмоний шарт-шароитлар орқали пайдо бўлган моддий неъматларга алоҳида эҳтиёжларни, балки ижтимоий шарт-шароитлардан келиб чиқувчи эҳтиёжларни ҳам ҳисобга олиш зарур.

Ривожланган маданиятли жамиятда зарурий ва қўшимча маҳсулот ҳажми ва таркибида ўзгаришлар бўлиши мумкин. Бундай жамиятда зарурий маҳсулотнинг доиралари кенгайди. Бу кенгайиш истеъмол товарлари турлари ва ҳажмининг кенгайиб бориши билан боғлиқ бўлади. Бироқ унинг кенгайиш чегаралари меҳнатнинг унумдорлик кучи ошганлик даражаси билан белгиланади. Чунки, бу чегаралар умумий истеъмолга сарфланувчи маҳсулот ҳажмига салбий таъсир кўрсатмаслиги лозим.

Ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий жамиятда зарурий маҳсулот билан бир қаторда қўшимча маҳсулотга нисбатан ҳам объектив зарурат мавжуд бўлади. Масалан, ибтидоий жамоа тузумида, меҳнат қуроллари ўта содда бўлган даврда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот шу қадар оз эдики, у ҳаттоки энг зарур эҳтиёжларни қондиришга ҳам етарли эмасди. Бироқ, кишилар

ўзларининг иш вақтларининг бир қисмини қўшимча иш вақти, бинобарин қўшимча меҳнат сифатида ажратиб меҳнат қуроллари, истеъмол буюмлари захираларини тайёрлаш учун сарфлашга мажбур эдилар. Ундан ташқари, улар яратилган неъматларнинг маълум қисмини турли табиий офат ва бошқа тасодифлардан сақланиш учун эҳтиёт жамғармасини ҳосил қилиш учун ажратишга мажбур эдилар. Жамият тараққиётининг ҳамма босқичларида қўшимча маҳсулот мавжуд бўлиб, унинг турли босқичларида қўшимча маҳсулотнинг ижтимоий шакли турлича бўлади. Масалан, у қулдорлик жамиятида қулдорлар ёки латифундистлар¹ даромади, феодал жамиятида уч кўринишдаги ер рентаси (баршчина, оброк, пул солиғи), капитализмда эса қўшимча қиймат кўринишларида намоён бўлган.

Жамиятда ишлаб чиқарувчи кучларнинг доимий равишда ривожланиб бориши меҳнат унумдорлигининг ошиб боришини таъминлайди ва унинг эвазига зарурий иш вақтининг қисқариши, тегишли равишда, қўшимча иш вақти ва бинобарин, қўшимча маҳсулотнинг ўсишини таъминлаш имкониятини яратади.

Шундай қилиб, соф маҳсулотнинг икки таркибий қисмларга ажратилиши ижтимоий тараққиётнинг барча босқичлари ва барча ижтимоий-иқтисодий тизимлар учун умумий иқтисодий қонуниятга айланади. Бу қонуният ҳар қандай ижтимоий ишлаб чиқаришнинг табиатидан, кишилиқ жамияти прогрессив ривожланиши конунидан келиб чиқади.

Объектив зарурият ва жараён сифатида қўшимча маҳсулотнинг вужудга келиши ва ўсиши ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ҳамда ижтимоий меҳнат унумдорлигининг ошиши билан боғлиқдир. Бу

¹ Латифундист – йирик ер, латифундия эгаси; Қадимги Римда латифундиялар деб, қишлоқ хўжалигининг экспорт соҳалари: ғалла етиштириш, зайтун мойи ишлаб чиқариш ва виночиликка ихтисослашган катта поместьелар аталган.

жараёнлар инсонга ўз иш вақти ва меҳнатининг ҳаёт кечирishi учун зарур бўлган неъматларни яратишга сарфланувчи қисмини камайтириш ва шунга мувофиқ ҳолда, бошқалар учун маҳсулот яратувчи қўшимча иш вақти ва қўшимча меҳнатни кўпайтириш имконини берди.

Соф маҳсулотнинг зарурий маҳсулотдан ортиқча қисми, яъни қўшимча иш вақтида қўшимча меҳнат билан яратилган қисми қўшимча маҳсулот дейилади.

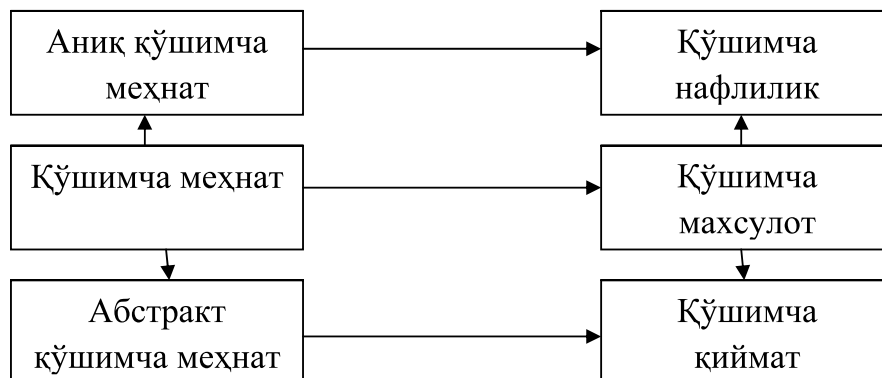
Қўшимча маҳсулотнинг мазмуни ва унинг қўшимча қийматдан фарқини тушуниш учун унинг икки томонлама табиатига эътибор бериш лозим бўлади (1-чизма).

Бу чизмадан кўриниб турибдики, қўшимча қиймат қўшимча маҳсулотдан фарқ қилиб, унинг фақат бир томонини, яъни қиймат томонини ифодалайди, қўшимча маҳсулот эса ҳар иккала томонни – ҳам қўшимча нафлилик, ҳам қўшимча қиймат ва уларнинг ўзгаришини ифодалайди. Бу ерда шуни таъкидлаш жоизки, ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиши натижасида меҳнат унумдорлигининг ўсиши (зарурий маҳсулот ўзгармаган ҳолатда) қўшимча маҳсулот миқдорининг ўсишига олиб келади. Қўшимча қиймат эса ўзгармай қолади. Бошқача қилиб айтганда, қўшимча маҳсулот қўшимча қиймат ва меҳнат унумдорлигининг кўпайтмасига тенгдир.

Демак, қўшимча маҳсулот миқдор жиҳатидан қўшимча қийматдан меҳнатнинг унумдорлик кучи миқдorigа тенг даражада кўпроқ бўлади. Масалан, қўшимча қиймат миқдори 200 минг сўм бўлиб, меҳнат унумдорлиги 1,5 баробарга ошган бўлса, қўшимча маҳсулот ($200 \cdot 1,5 = 300$) 300 минг сўмга тенг бўлади.

Яна шу нарсани ҳам таъкидлаш жоизки, даврий матбуотда айрим муаллифлар қўшилган қиймат билан қўшимча қийматни бир хил тушунча деб қарамоқдалар. Лекин улар орасида жуда катта фарқ мавжуддир.

1-чизма. Яратилган қўшимча маҳсулотнинг икки томонлама табиати

Қўшилган қиймат амортизация фонди, иш ҳақи, турли ижтимоий фондлар, солиқ ва бошқа тўловларни ўз ичига олади.

Қўшимча маҳсулот эса қўшилган қийматнинг амортизация, иш ҳақи ва турли ижтимоий фондлар чегириб ташлангандан қолган қисмини ўз ичига олади.

Мана шу таъкидланган жиҳатлар қўшимча маҳсулот мазмунини тўғри тушуниш имконини беради, деган умиддамиз.

Бу қўшимча маҳсулот бевосита ишчига эмас, балки тадбиркорлар, мулкдорлар ва давлатга, умуман олганда, бутун жамиятга тегишли бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олади. Қўшимча маҳсулот, энг аввало, ижтимоий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларини кенгайтириш ва такомиллаштиришга йўналтирилувчи маҳсулот қисмини ўз ичига олади. Шунинг учун яратилган қўшимча маҳсулотнинг маълум қисми ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмларини жамғариш, қўшимча ишчиларни ёллаш, яъни унумли жамғаришга йўналтирилган бўлиши лозим.

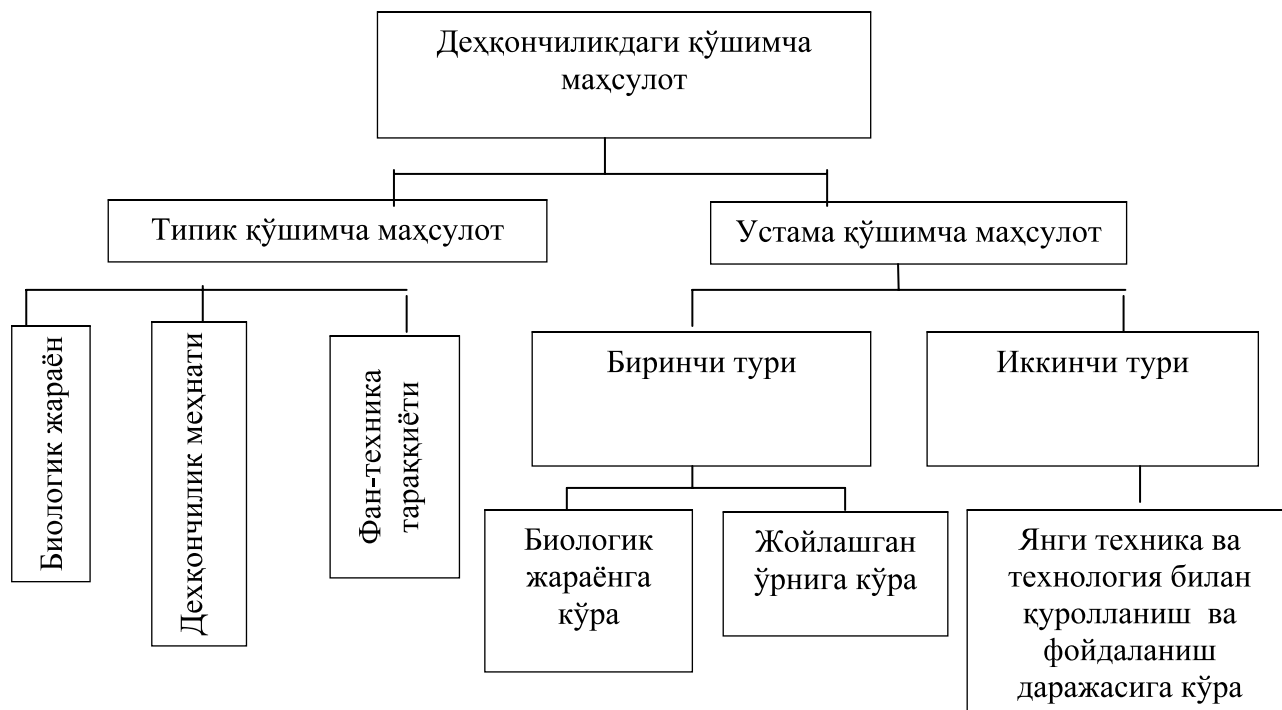
Жамиятнинг жўшқин ривожланиши но-ишлаб чиқариш соҳаларида ҳам жамғариш амалга оширилишини тақозо этади. Бунда маҳсулотнинг бир қисми янги мактаблар, касалхоналар, стадионлар ва ҳоказолар қуришга, яъни ноишлаб чиқариш соҳасининг ривожланиши учун мўлжалланган капитал қўйилмаларга, ишлаб чиқаришга янги жалб этилган ишчиларни ҳаётини во-

ситалар билан таъминлашга сарфланиши лозим. Бу соҳаларга қўшимча маҳсулотнинг бир қисмини ажратиш орқали жамиятнинг прогрессив ривожланишини таъминлаш мумкин. Ундан ташқари, қўшимча маҳсулот мудофаасини мустаҳкамлаш, тартиб-интизомни сақлаш ва мустаҳкамлаш, соғлиқни сақлаш, шунингдек, давлатни бошқаришга кетадиган харажатларни ҳам ўз ичига олади. Бу айtilганлар мамлакатни барқарор ривожлантиришнинг иқтисодий манбаи сифатида қўшимча маҳсулотни тўхтовсиз кўпайтириб боришни тақозо этади.

Ишлаб чиқаришнинг мулк шаклидан қатъий назар, ҳар бир корхона, тармоқда қўшимча маҳсулотни кўпайтиришга ҳаракат қилинади. Уни кўпайтириш асосан уч йўл билан – ишловчилар сонини кўпайтириш, иш кунини узайтириш ва иш куни чегараси ўзгармаган ҳолда зарурий иш вақтини камайтириш эвазига қўшимча иш вақтини узайтириш йўли билан амалга оширилади.

Ишчилар сонини кўпайтириш ва иш кунини узайтириш йўли билан олинган қўшимча маҳсулот абсолют қўшимча маҳсулот деб, иш куни ўзгармаган ҳолда, зарурий иш вақтини камайтириб, қўшимча иш вақтини узайтириш эвазига олинган қўшимча маҳсулот эса нисбий қўшимча маҳсулот деб аталади. Қўшимча маҳсулотни кўпайтиришнинг биринчи икки йўли чекланган тавсифга эга бўлиб, тарихан ўз

2-чизма. Дехқончиликдаги қўшимча маҳсулотнинг таркибий тузилиши

умрини ўтаб бўлган усуллардир. Унинг учинчи йўли эса чекланмаган тавсифга эга бўлиб, ҳозирги ва кейинги давр учун мосдир. Фақат у фан-техника, технологиялар ривожини талаб этадиган йўлдир.

Йил давомида олинган қўшимча маҳсулотлар йиғиндиси қўшимча маҳсулот массаси, унинг зарурий маҳсулотга нисбати эса (фоизда ифодаланиши) қўшимча маҳсулот нормаси деб юритилади.

Агар қўшимча маҳсулот нормасини Қ.М.Н., массасини Қ.М., зарурий маҳсулотни З.М. билан белгиласак, қўшимча маҳсулот нормаси Қ.М.Н. = $(\text{Қ.М.}/\text{З.М.}) \times 100\%$ кўринишдаги формула билан аниқланади.

Ишлаб чиқарилган қўшимча маҳсулот икки таркибий қисмларга бўлинади: биринчи қисми – типик қўшимча маҳсулот; иккинчи қисми – устама қўшимча маҳсулот. Қўшимча маҳсулотнинг биринчи қисми ҳар бир муайян ишлаб чиқариш тармоғининг барча корхоналари учун одатий ҳисобланган меҳнат қуроллари, технологиялар, меҳнатни ташкил этиш шакллари ва ишлаб

чиқаришни бошқариш шаклларида яратилади. Бу қўшимча маҳсулот иқтисодий адабиётларда одатдаги, анъанавий, асл қўшимча маҳсулот каби номлар билан юритилади.

Устама қўшимча маҳсулот типик қўшимча маҳсулотдан фарқли ўлароқ, тармоқдаги у ёки бу корхонада нисбатан яхшироқ табиий ва иқтисодий шароитлар, омиллар, ресурслар ёрдамида таркиб топади. Ишлаб чиқаришнинг табиий омиллари иқтисодий (сунъий) омиллардан фарқ қилиши сабабли устама қўшимча маҳсулотнинг ҳам икки тури фарқланади. Биринчи тур нисбатан қулай табиий ресурслар (нисбатан юқори тупроқ унумдорлиги, қулай биологик жараён, бозорга нисбатан қулай жойлашув ва ҳ.к.) шароитида таркиб топади. Табиий омилларнинг ҳам тармоқ ичида, ҳам ҳудуд ичидаги табақалашуви жуда кескин намоён бўлади. Меҳнат унумдорлигига табиат кучларининг таъсири ижобий ва салбий бўлади. Ўта қулай шароитдаги омилнинг самардорлиги нисбатан пастроқ қулайликдаги омилнинг самара-

3-чизма. Саноатдаги қўшимча маҳсулотнинг таркибий тузилиши

дорлигидан бир неча баробар катта бўлиши мумкин. Ижобий табиат кучларининг табақалашуви биринчи кўринишдаги устама қўшимча маҳсулотнинг табақалашувини белгилаб беради. Салбий табиат кучлари нафақат биринчи турдаги устама қўшимча маҳсулотни, балки унинг муайян жой ва муайян вақтдаги умумий ҳажмининг пасайишига олиб келади. Биринчи турдаги устама қўшимча маҳсулот доимий ҳисобланади.

Иккинчи турдаги устама қўшимча маҳсулот нисбатан қулай сунъий омиллар воситасида таркиб топади. Булар – техник, технологик, ташкилий янгиликларнинг жорий этилиши – ишлаб чиқаришга фан-техника тараққиёти ютуқларини жорий этиш натижаси ҳисобланади ва келгусидаги тараққиётнинг манбаи бўлиб хизмат қилади.

Ривожланган товар ишлаб чиқариш шароитида деҳқончилик ва саноатдаги қўшимча маҳсулотнинг таркибий тузилиши алоҳида шаклланади.

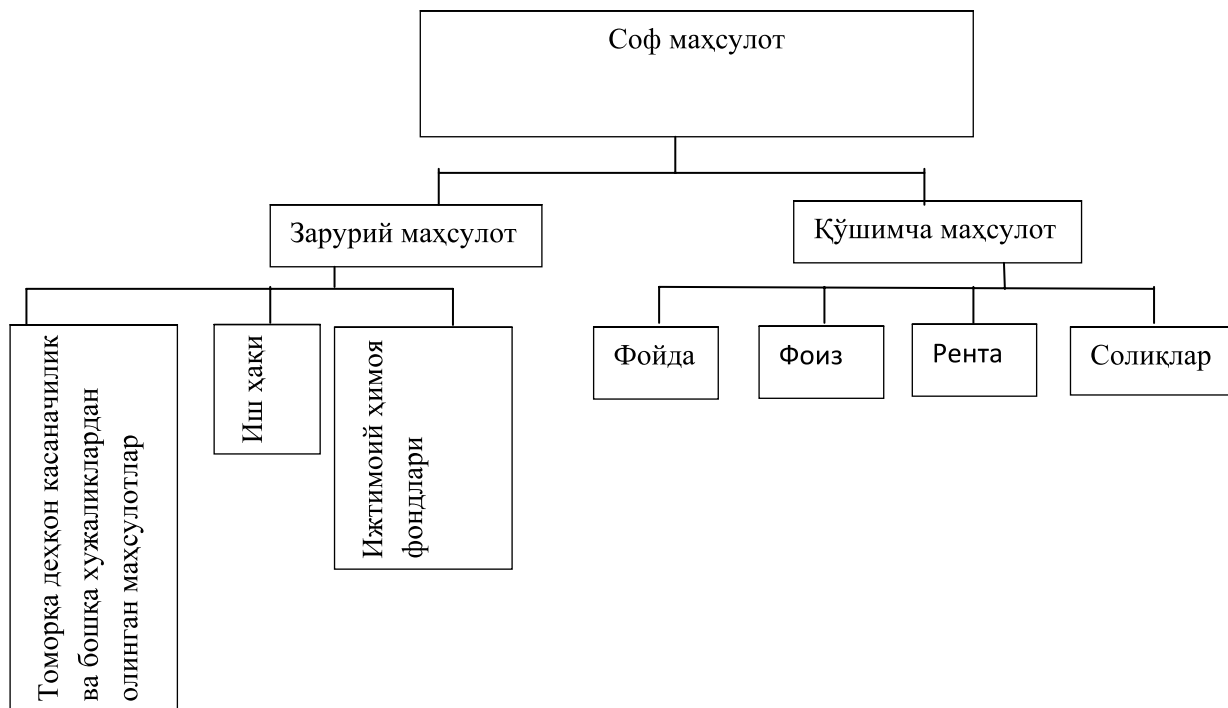
Деҳқончиликдаги қўшимча маҳсулотнинг таркибий тузилишини 2-чизма орқали кўриш мумкин.

Саноатдаги қўшимча маҳсулотнинг таркибий тузилишини эса 3-чизмадаги каби акс эттириш мумкин.

Чизмалардан кўринадики, деҳқончиликдаги қўшимча маҳсулотнинг таркибий тузилиши саноатдагига қараганда мураккаброқ бўлиб, бу деҳқончиликдаги доимий равишда рўй берувчи, бартараф этиб бўлмайдиган хусусиятларнинг мавжудлиги, сунъий жараённинг биологик жараён билан чатишиб кетиши, бунинг натижасида тупроқнинг иқтисодий унумдорлиги таркиб топиши билан боғлиқ. Бироқ қўшимча маҳсулот умумий ҳажмининг ўсишида фан-техника тараққиётининг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда жадал суръатлар билан ўсувчи саноат қўшимча маҳсулоти катта аҳамият касб этади.

Ишлаб чиқариш жараёнида ҳосил бўлган қўшимча маҳсулот сотилиш жараёнида фойдага айланади. Фойдадан давлат солиқ, ссуда капитал эгалари эса фоиз, ер эгалари рента сифатида ўз улушларини оладилар. Бу даромад турлари қўшимча маҳсулотнинг сотилиб, дастлабки тақсимлангандан кейинги ўзгарган шакллари дидир. Юзаки реал ҳаётда қўшимча маҳсулот юқоридаги шаклларда намоён бўлади. Кимки иқтисодий жараёнларнинг туб илдизини тушунмаса, бу даромадларнинг манбаи, қаерда ва ким томонидан яратилишини тушунмасдан қолаверади. Зарурий ва қўшимча маҳсулотларнинг мазмунини тушунишда уларнинг реал ҳаётдаги модификациялашган

4-чизма. Зарурий ва қўшимча маҳсулотнинг модификациялашган шакллари

шакллари билиш муҳим рол ўйнайди. Маълумки, зарурий ва қўшимча маҳсулот уларнинг бевосита ишлаб чиқариш жараёнидаги кўринишидир. Аммо, улар олди-сотди ва тақсимлаш жараёнларидан ўтиб, ўз шакллари ўзгартириб, модификациялашган шакл оладилар.

Янгидан яратилган соф маҳсулотнинг таркиби ва модификациялашган шакллари 4-чизмадаги каби тасвирлаш мумкин.

Фойданинг турли тўловлардан қолган қисми тадбиркорларнинг соф фойдаси бўлиб, улар унинг ҳисобидан ўзларининг эҳтиёжларини қондирадилар, инвестиция, турли ижтимоий йўналишдаги ишларни амалга оширадилар. Кўриниб турибдики, қўшимча маҳсулотни кўпайтириш ҳеч кимга зарар бермайди, аксинча, жамият аъзоларининг ҳаммаси учун манфаатлидир.

Маълумки, қўшимча маҳсулот билан зарурий маҳсулот ўртасида ҳар доим зиддият ва алоқадорлик бўлади. Уларнинг ҳар иккаласидан ҳам бутун иқтисодиётни ривожлантириш ва жамият аъзоларининг фа-

ровонлигини ошириш мақсадларида фойдаланилади.

Лекин уларнинг соф миллий маҳсулотдаги ҳиссаси турли омиллар таъсирида, масалан, техника тараққиётининг ривожланиши, ижтимоий ишлаб чиқариш таркибининг ўзгариши, меҳнат унумдорлигининг ўсиши натижасида ўзгариб туради. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши натижасида зарурий маҳсулотнинг абсолют миқдори ўсган ҳолда соф миллий маҳсулотдаги ҳиссаси камайиб, қўшимча маҳсулотнинг ҳиссаси ошиб боради. Бундай ҳолатлар қўшимча маҳсулот меъёрининг ошишида ўз аксини топади.

Бу баён этилганлардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, қўшимча меҳнат ва бинобарин, қўшимча маҳсулот бутун тарихий тараққиёт давомида ишлаб чиқариш, фан-техника, таълим, соғлиқни сақлаш, маданиятни ривожлантиришнинг иқтисодий манбаи бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир. / Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. // «Халқ сўзи» газетаси, 2016 йил 16 январь.
2. Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазирамиздир. // Ўзбекистон Президенти Ислон Каримовнинг мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. // «Халқ сўзи» газетаси, 2015 йил 17 январь.
3. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: «Ўзбекистон», 2015.
4. Шодмонов Ш. Иқтисодий тараққиёт ва фаровонлик. // «Маърифат» газетаси, 2015 йил 18 июнь.
5. Шодмонов Ш. Иқтисодий ривожланиш стратегияси. // «Маърифат» газетаси, 2016 йил 20 февраль.
6. Шодмонов Ш. Қўшимча маҳсулот умумиқтисодий категориядир. // «Иқтисодиёт назарияси» муаммолари: талқини ва ечимлари» Республика илмий-амалий конференцияси. – Т.: «Молия», 2016.
7. Раззоқов А., Тошматов Ш., Урмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. – Т.: «Молия», 2002.
8. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов; Риккардо Д. Начало политической экономии и налогового обложения. Антология экономической классики. – М., 1993.
9. Акулов В.Б., Акулова О.В. Экономическая теория. / Учебное пособие. – Петрозаводск: ПетрГУ, 2002.
10. Иохин В.Я. Экономическая теория. – М.: «Юрист», 2001.
11. Петров В.П. Стоимость, деньги, экономические кризисы перепроизводства. – М.: «Либерком», 2012.
12. Основы экономической теории. Политэкономия: Учебник. / Под ред. д-ра экон. наук, проф. Д.Д.Москвина. Изд. 3-е, исправл. – М.: «Едиториал УРСС», 2003.